

Sverige i beredskap

Den 9 april 1940 är det avgörande datumet i Sveriges historia under andra världskriget. Det tyska anfallet mot Danmark och Norge ledde till att det neutrala Sverige hamnade inom den tyska inflytelsefären. Varje tolkning av svensk politik under kriget måste utgå från detta faktum.

Genom att kontakterna västerut skars av ("Skagerakspärren") råkade Sverige i ett starkt beroende av Tyskland för sin nationella försörjning. Hotet från Tyskland blev långt starkare än tidigare: ingen hade förutsett att Sverige skulle hotas av en tysk armé i Norge. Hela den svenska krigsplanläggningen fick i hast läggas om. Den 9 april påverkade också starkt den svenska opinionsbildningen. Den tyska ockupationen av Danmark och Norge väckte de nordiska samhörighetskänslorna. De antinazistiska och antityska stämningarna förstärktes. Den paradoxala situationen uppstod att samtidigt som öppet antinazistiska uttryck i pressen risikerade att drabbas av statlig repression uppfattades öppet pronazistiska uttalanden som nära nog landsförrädiska. I medvetande om sin svaga ställning i den bredare opinionen avstod Svensk socialistisk samling (det kvarvarande nazistpartiet) och det tyskvänliga Sveriges nationella förbund (ursprungligen en avknoppning från högerns ungdomsförbund) från att kandidera till riksdagsvalen 1940.

Sveriges strategiska läge

Även om Sveriges läge efter 9 april var synnerligen utsatt vore det dock fel att säga att Sverige på nåd och onåd var utlämnat till Tyskland. Med sin stridsvana krigsmakt kunde tyskarna under perioden juni 1940 till juni 1941 ha ockuperat Sverige, men det fanns flera faktorer som höll tillbaka ett sådant beslut. Viktigast var Tysklands behov av svensk högklassig järnmalm. Ett angrepp på Sverige blev rationellt endast om tyskarna var övertygade att den svenska järnmalmsexporten skulle avbrytas, antingen av svenskarna själva eller av de allierade.

Även om den svenska krigsmaktens avskräckande effekt var begränsad var den ingalunda betydelslös. Tyskarna kunde knappast undgå att notera de intensiva svenska rustningsansträngningarna. Landets geografiska utsträckning var också en faktor att beakta. En ockupation av Sverige skulle binda betydande militära resurser som kunde be-

hövas på andra krigsarenor. Slutsatsen är att så länge handeln fungerade ville tyskarna undvika en konflikt med Sverige. Ett syfte med anfallet på Danmark och Norge var just att skydda den svensk-tyska handeln.

Det tyska angreppet på Sovjetunionen i juni 1941 innebar en förbättring av Sveriges strategiska läge. Huvuddelen av den tyska krigsmakten engagerades i öster; tyskarnas marginaler för ett anfall mot Sverige minskade samtidigt som den svenska upprustningen började avsätta resultat. Efter Stalingrad 1943 minskade ytterligare de tyska resurserna för ett angrepp. Den krigsplanläggning som på Hitlers order genomfördes i Norge under våren och sommaren 1943 visar dock att tyskarna ännu vid denna tidpunkt övervägde möjligheten att ockupera Sverige.

I efterhand kan man konstatera att den tyska ockupationen av Danmark och Norge innebar en militärstrategisk pacifiering av den skandinaviska halvön. Den stora faran för Sverige efter 9 april var ett större västmaktsanfall mot Norge. Sverige skulle då ha tvingats säga upp permittenttrafiken (se nedan), samtidigt som västmakterna med all sannolikhet skulle sökt framtvinga ett stopp av den svenska järnmalmsexporten. Det är svårt att se hur Sverige i ett sådant läge hade kunnat undvika att dras in i kriget.

Järnmalmen hade redan 1939–40 gjort att Skandinavien hamnat i centrum för stormaktspolitiken. I november 1939 hade Sovjetunionen angripit Finland (vinterkriget). Detta ledde till en aktivering av västmakternas politik. Förhoppningen var att på ett eller annat sätt kunna lamslå den svenska järnmalmsexporten, som sågs som en viktig lucka i blockadpolitiken mot Tyskland. Under förevändning att skicka hjälp till Finland förbereddes en expedition till Narviksområdet med uppgift att besätta de svenska malmgruvorna i norr. Hade inte freden mellan Sovjetunionen och Finland slutits i mars 1940 skulle förmodligen denna expedition ha satts i verket med oöverskådliga konsekvenser för Sverige. Nu tvingades västmakterna

inställa företaget. Vid denna tidpunkt hade emellertid Hitler redan beslutat anfälla Danmark och Norge.

Stödet till Finland

I Sverige väckte Finlands kamp mot övermakten starkt engagemang. Opinionsrörelsen för Finland ("Finlands sak är vår") fick bred anslutning, Finlandsmöten och insamlingar präglade vardagen. Inom s.k. aktivistiska kretsar förespråkades en svensk militär uppslutning på Finlands sida, men regeringen förde en försiktig politik. Den tillät uppsättandet av en frivilligkår men avvisade finländska önskemål om ingripande med reguljär trupp. Ett alltför djupt svenskt engagemang i Finland skulle ha kunnat utnyttjas av västmakterna och leda till att Sverige drogs in i stormaktskriget. Den svenska materiella hjälpen till Finland blev mycket omfattande; förutom stora krediter sände Sverige krigsmateriel till Finland för ungefär 47 miljoner kronor – en betydande summa med tanke på att hela den svenska försvarsbudgeten 1936 hade uppgått till 148 miljoner kronor.

Den svenska frivilligkåren fick överta försvaret

av norra Finland. Sovjetunionen genomförde dock inte någon större offensiv på frivilligkårens frontområde, och svenskarna blev aldrig involverade i några mer omfattande strider. Frivilligkåren är dock den största frivilligstyrka som något demokratiskt land sände till ett annat under 1900-talet. Sammanlagt anmälde sig över 10 000 man. Av dessa hann dock endast ca 8 400 föras över till Finland innan kriget tog slut. 33 frivilliga stupade. Frivilligkåren finansierades huvudsakligen genom en insamling av svenskt näringsliv.

Neutralitetspolitik

Det kan inte råda något tvivel om att ett segrande Tyskland avsåg att inlemma Sverige i ett tyskt Grosswirtschaftsraum (stortyskt ekonomiskt område). Men så länge kriget pågick var de krav man ställde på Sverige begränsade. Tanken på att man skulle kräva full disposition av svenska vägar och järnvägar inför Operation Barbarossa fullföljdes exempelvis inte. Några krav på militära baser på svenskt territorium framfördes heller aldrig. Under kriget i Norge (april–juni 1940) önskade tyskarna använda svenska järnvägar för vapentransporter till

Svenska soldater på marsch 1940. Enligt uppgift är de på väg mot gränsen till Norge.

PRESSENS BILD

trupperna i Narvik. Detta avlogs av regeringen, med hänvisning till att Sverige inte kunde bistå tyskarna så länge norrmännen kämpade. När kriget i Norge var slut återkom tyskarna med en begäran att få skicka soldater på permission till och från Norge. Efter viss vända (Per Albin Hansson i sin dagbok 19 juni: "Det pinar mig att vi skola vara nödgade att falla undan för övermakten men jag kan inte se det möjligt att gå någon annan väg.") böjde sig den svenska regeringen 18 juni för de tyska kraven. Dessa transporter, den s.k. permittenttrafiken, kom att få en omfattning som inte förutsetts. De pågick fram till augusti 1943. Sammanlagt befordrades 2 miljoner tyska soldater genom Sverige. Sverige höll dock denna trafik under noggrann uppsikt. Permittenttrafiken fick inte utnyttjas för att stärka truppbesättningarna i Norge (ekvivalensprincipen). När svenskarna noterade att det sändes ett överskott av soldater i nordlig riktning påtalades detta för tyskarna (marskrisen 1941). Denna stramare svenska hållning påverkade tyskarnas planer att få disponera det svenska järnvägsnätet för uppmarschen inför Barbarossaoperationen.

Vid krigsutbrottet i juni 1941 återkom de dock med en begäran att få skicka en fullt rustad militär division från Norge till Finland (163:e divisionen eller Engelbrechtdivisionen). Detta krav hotade spränga samlingsregeringen. Statsminister Per Albin Hansson lyckades dock bevara enigheten, men till priset av ett accepterande av tyskarnas krav (midsommarkrisen). Var ansvaret för beslutet skall läggas har varit en intensivt diskuterad fråga. Gustaf V:s s.k. abdikationshot får dock snarast uppfattas som ett hot att avskeda regeringen. Medgivandet har betraktats som det allvarligaste neutralitetsbrottet under kriget.

Ordet eftergiftspolitik har ofta använts för att beteckna den politik som samlingsregeringen förde 1940–41. Det rörde sig emellertid snarare om en balans- eller förhandlingspolitik, där regeringen å ena sidan sökte bevara neutraliteten, å andra sidan sökte undvika allt som kunde tänkas förorsaka ett ultimatum eller en brytning med Tyskland. Det var faktiskt så att regeringen vid flera tillfällen sa nej till tyska krav. När tyskarna i juli 1941 framförde önskemål att få skicka ytterligare en division

genom Sverige avlogs detta. De medgivanden som gjordes 1940–41 skulle dock starkt prägla svenskt självmedvetande och i mycket forma bilden av Sverige under andra världskriget.

Opinionsbildning

Hotet från Tyskland skulle prägla regeringens hållning även till den inhemska opinionen. Alltför öppna antinazistiska uttryck i offentligheten ansågs underminera tilltron till den svenska neutraliteten, en uppfattning som livligt understöddes av tyskarna. Dessa hade redan under 1930-talet markerat missnöje med den svenska pressen; efter krigsutbrottet ökade klagomålen. Tyskarna krävde inte bara att regeringens politik skulle vara neutral, även opinionsbildningen skulle vara opartisk. I vissa avseenden anpassade sig den svenska regeringen till dessa krav. Från statsmakterna manades till återhållsamhet i bedömningen av krigshändelserna. En ny statlig myndighet, Informationsstyrelsen, uppsattes för att vägleda pressen i frågor rörande försvaret. Den uppfattades på vissa håll som ett embryo till ett censurorgan, en misstanke som förstärktes när regeringen i juni 1940 genomförde grundlagsändringar för att kunna införa förhandscensur "i händelse av krig eller krigsfara". I syfte att skrämja pressen till ett försiktigare språkbruk började regeringen åtala eller dra in tidningar som innehöll misshagliga artiklar, till en början efter direkta tyska klagomål, senare enligt egna bedömningar av vad som kunde uppfattas som misshagligt av tyskarna och skadligt för svensk säkerhetspolitik. Det var huvudsakligen de s.k. ytterlighetsriktningarnas, kommunisternas, syndikalisternas, men även nazisternas press som drabbades av indragningar (beslagspolitiken) och försök att förhindra deras spridning (transportförbudet).

Större delen av pressen var lyhörd för regeringens admonitioner, men ett fåtal tidningar, främst Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, med Torgny Segerstedt som chefredaktör, och den av socialdemokraten (tidigare kommunisten) Ture Nerman utgivna antinazistiska veckotidningen Trots allt!, vägrade att falla in i leden och drabbades av indragningar. Nerman tvingades 1940 tillbringa tre månader på Långholmen för en tid-

ningsartikel om "Hitlers helvetesmaskin". Beslaget av sjuarton tidningar i mars 1942 – p.g.a. artiklar om hur norska motståndsmän torterades av tysarna – betecknade såväl höjdpunkten i den repressiva presspolitiken som dess vändpunkt. Därefter blev tidningsbeslagen alltmer sällsynta, och sympatierna för västmakterna framträdde allt öppnare i offentligheten. Den tyska våldspolitiken i Norge stärkte i hög grad den antinazistiska opinionsbildningen. Deportationen i november 1942 av 500 norska judar upprörde starkt den svenska opinionen och bidrog till att skapa medvetenhet om det fruktansvärda som hände på kontinenten.

Men någon klar uppfattning om vidden av det folk mord som begicks i Polen och på östfronten fanns inte i Sverige vid denna tid. Förutvarande ecklesiastikministern Arthur Engberg skrev angående händelserna i Norge att de "sätta en outplånlig skamfläck på vår civilisation". Sverige erbjöd sig att ta emot samtliga norska judar, och i oktober 1943 kunde flertalet danska judar fly över till Sverige.

Ransonering

Under senare delen av kriget utsattes Sverige för ett allt starkare tryck från västmakternas sida.

Sångerskan Ulla Billquist mellan två beredskapssoldater. Hennes populära sång "Min soldat" (1940) var en hyllning till den svenska beredskapssoldaten.

PRESSENS BILD

Framför allt krävde dessa att Sverige skulle inskränka handeln med Tyskland. Från 1943 skedde också en successiv minskning av denna handel; i slutet av 1944 upphörde den praktiskt taget fullständigt.

Att bryta den isolering som Sverige hamnat i efter juni 1940 blev ett viktigt element i den svenska handelspolitiken. I slutet av 1940 lyckades svenskarna få både tyskarnas och britternas medgivande till en begränsad sjöfart västerut. Fyra fartyg per månad skulle få fri lejd genom de tyska minfälten i Skagerrak. Denna s.k. lejdtrafik fortsattes till årsskiftet 1944–45. Genom den fick Sverige möjlighet att importera viktiga varor, främst olja, hudar och skinn (för skotillverkningen), gummi och kaffe.

Den minskade utrikeshandeln innebar en krympning av den svenska ekonomin. Vissa industrier led brist på råvaror, medan andra hade svårt att finna avsättning för sina produkter. För att förhindra en kraftig inflation infördes pris- och lönestopp 1942. Det innebar att arbetarna inte fick full kompensation för prisökningarna. Man har beräknat att reallönen sjönk med 10–15 %. Däremot gav avspärrningen bönderna möjlighet att ta ut högre priser på sina produkter, vilka steg med omkring 40 %. Andra världskriget bidrog till inkomstutjämning mellan land och stad.

För att organisera fördelningen av de knappa resurserna byggdes det upp en omfattande kristidsadministration. Det infördes faktiskt ett slags planhushållning som reglerade det ekonomiska livet. Ransoneringskorterna blev en del av människornas vardag. Kaffe, te, tobak, ägg och kött var begärliga varor kring vilka det uppstod en omfattande svartabörshandel. Men även skor och kläder var periodvis ransonerade. Däremot var (den skummade) mjölken aldrig ransonerad.

I motsats till vad fallet varit under första världskriget fanns det aldrig någon direkt risk för hungersnöd, tvärtom har det hävdats att restriktionerna främjade folkhälsan.

Inkallelser

Sverige styrdes under kriget av en samlingsregering som bestod av representanter för socialdemokratin, högern, folkpartiet och bondeförbundet. Statsmi-

nister var Per Albin Hansson, utrikesminister blev karriärdiplomaten Christian Günther. Per Albin Hansson såg som sin främsta uppgift att hålla landet utanför kriget och bevara den nationella enigheten. Det politiska livet fungerade i stort sett normalt. Tre gånger hölls val: 1940, 1942 och 1944. Valet 1940 blev en stor framgång för socialdemokratin, som uppnådde nästan 54 % av rösterna. Det uppfattades som ett förtroendeval för statsministern, vilken genom sitt ställningstagande mot den aktivistiska opinionen under vinterkriget framstod som garanten för Sveriges fred.

För de flesta svenska män i vapenför ålder innebar kriget upprepade perioder av inkallelser för utbildning och bevakningstjänst ”någonstans i Sverige”. Trots de ansträngande övningarna och den pressande vakttjänsten innebar beredskapen ett avbrott i vardagen. Kamratskapet och de gemensamma upplevelserna gjorde att den för många efteråt framstod som en av de stora upplevelserna i livet; något man mindes i ett nostalgiskt skimmer.

”Beredskapsåren” har blivit ett sammanfattande begrepp för Sverige under krigsåren. Inkallelserna till militärtjänst var störst under april–juni 1940, då striderna i Norge gjorde att krigshotet upplevdes som överhängande. 350 000 man var då inkallade. Även i februari 1942 kallades många in efter underrättelser från Tyskland som tydde på att ett anfall mot Sverige stod för dörren. Med största sannolikhet rörde det sig om ett tyskt propagandakrig för att skrämja svenskarna att iaktta en i tyska ögon mera strikt neutral hållning.

Efterhandsperspektiv

Kriget bidrog till en viss utjämning mellan samhällsklasserna. Under de långa inkallelserna sammanfördes män från olika samhällsklasser. I civilförsvaret möttes arbetarhustrun och direktorsfrun för att planera evakueringen vid bombanfall. Kriget hjälpte också till att lätta upp formerna mellan könen. Under de första krigsåren vädrade emellertid en konservativ opinion morgonluft: det talades mycket om ”stramare andlig livsföring”, och ”dansbaneeländet” fördömdes. Dessa stämningar skulle förflyktigas under senare delen av kriget. Politiskt bidrog krigsåren till att stärka förtroendet

för socialdemokratin, även om partiet 1944 drabbades av ett bakslag i förhållande till 1940 års rekordresultat.

Bedömningen av Sveriges hållning under kriget har växlat beroende på ideologiskt perspektiv eller tolkning av andra världskriget. Ser man detta som en kamp mellan demokrati och diktatur är det uppenbart att Sverige främst genom sin järnmalmsexport bidrog till att gynna Tysklands krigsansträngningar. Mot detta måste vägas att Sverige genom att bevara freden kunde fungera som en tillflyktsort för flyktingar och engagera sig i humanitära aktioner (Grekland 1942, Nederländerna 1944, Budapest 1944, ”de vita bussarna” 1945).

Ställer man däremot kriget på östfronten i centrum och ser detta som den arena där andra världskriget avgjordes blir perspektivet ett annat. Kriget kan då uppfattas i första hand som en kamp mellan två diktaturer där den svenska politiken ställdes inför ett val mellan kommunism och nazism. Den helt övervägande delen av den svenska opinionen uppfattade Tyskland som huvudfienden: den inhemska nazismen sågs som ett främmande element, en importvara. Men inom konservativ opinion fanns ett engagemang för Finland, som kunde ta sig uttryck i en uppskattning av Tysklands kamp mot kommunismen. Tysk- och nazismsympatin fanns som en underströmning i opinionen. I december 1941 fick den ett organ i dagstidningen Dagsposten, som hävdade antikommunismens primat: Tysklands nederlag skulle leda

till Sovjetunionens expansion västerut och även hota Sverige. Men det perspektiv som dominerade var småstatsperspektivet: kriget sågs som en kamp mellan stormakter som sökte utnyttja de neutrala småstaterna för sina syften. Sverige hade därför moralisk rätt att se till sitt eget intresse, dvs. hålla sig utanför kriget. Ur detta perspektiv kan den svenska politiken bäst ses som småstatsrealistisk.

Den svenska järnmalmens betydelse för Tyskland har livligt diskuterats. Även om den svenska exporten inte täckte mer än 15–20 % av Tysklands järnmalmsbehov var den svenska järnmalmen eftertraktad för sin höga järnhalt, som gjorde att den krävde mindre bränsle (kol) och arbetskraft för att omvandlas till stål. Särskilt den lågfosforhaltiga järnmalmen från de mellansvenska gruvfälten sågs som mycket viktig för produktionen av högvärdigt stål. Tyskarna var emellertid inte på ett avgörande sätt beroende av den svenska järnmalmen. De hade redan före kriget lagt upp lager, och genom segern över Frankrike i maj 1940 fick de tillgång till de franska järnmalmsgruvorna. Men det är inget tvivel om att tyskarna var beredda till stora ansträngningar för att säkra den svenska järnmalmen. Det svensk-tyska handelsutbytet byggde i hög grad på att järnmalm byttes mot kol. Särskilt 1943–44 gjorde tyskarna stora bemödanden att hålla uppe kolenexporten till Sverige.

Alf W. Johansson, professor i historia vid Södertörns högskola